

Отримано: 30 листопада 2017 р.

Прорецензовано: 18 грудня 2017 р.

Прийнято до друку: 22 січня 2018 р.

e-mail: vetal.galishevskiy@meta.ua

DOI: 10.25264/2409-6806-2018-27-145-150

Галішевський В. Участь Михайла Брайчевського в антивладному русі опору 1960-х – 1970-х років / В. Галішевський // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2018. – Вип. 27 : На пошану Володимира Трофимовича. – С. 145–150.

УДК 94(477)«19»+929 БРАЙЧЕВСЬКИЙ

Віталій Галішевський

УЧАСТЬ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО В АНТИВЛАДНОМУ РУСІ ОПОРУ 1960-Х – 1970-Х РОКІВ

Робота присвячена висвітленню громадсько-політичної діяльності Михайла Брайчевського у 1960 – 1970-х рр. У статті проаналізовано участь вченого у організаціях шістдесятників, його просвітницьку діяльність. Висвітлено позиціонування історика під час владних репресій кінця 60-х – початку 70-х років ХХ століття.

Ключові слова: Михайло Брайчевський, Клуб Творчої Молоді, шістдесятники, «Київський лист», самвидав.

Віталій Галішевський

УЧАСТИЕ МИХАИЛА БРАЙЧЕВСКОГО В АНТИПРАВИТЕЛЬСТВЕННОМ ДВИЖЕНИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ 1960-Х – 1970-Х ГОДОВ

В работе исследовано общественно-политическую деятельность Михаила Брайчевского в 1960 – 1970-х гг. В статье проанализировано участие ученого в организациях шестидесятников, его просветительскую деятельность. Охарактеризовано позиционирование историка во время властных репрессий конца 60-х – начала 70-х годов ХХ века.

Ключевые слова: Михаил Брайчевский, Клуб творческой молодежи, шестидесятники, «Киевское письмо», самиздат.

Vitalii Halishevskiy

MYKHAYLO BRYACHEVSKY'S PARTICIPATION IN THE DISSIDENT MOVEMENT IN THE 1960S-1970S

The work is devoted to the coverage of the public and political activity of Mykhailo Braichevskiy in the 1960s-1970s. The article analyzes the participation of a scientist in organizations of the Sixtiers, his educational activities. The position of the historian during the repression of the power of the late 60's and early 70's of the twentieth century is highlighted.

Key words: Mykhailo Braichevskiy, Creative Youth Club, the Sixtiers, «Kiev letter», samvydav.

Реформування радянського суспільства другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років, яке увійшло в історію як «відлига», стало визначальним у розвитку політичного життя країни практично аж до кінця існування комуністичної партії і Радянського Союзу. Однак програма хрущовських перетворень виникла не спонтанно, не на порожньому місці. Вийшовши переможцем з найбільш кровопролитної війни в історії людства, народи, що населяли СРСР, відчували необхідність змін до більш гідного життя. Подібними настроями були пройняті всі верстви суспільства [17, с. 18]. Кінець терору породив по всій країні очікування, що незабаром отримали власну інерцію розвитку. Інтелектуали, чії післявоєнні очікування лібералізації були зруйновані ждановщиною, тепер почали боязко висловлювати надію на загальне послаблення всередині системи – «відлигу» [15, с. 340].

Будучи вже на початку 1960-х років критично налаштованим до радянської системи, М. Брайчевський зблизився з людьми, що становили першу генерацію інакодумців постсталінської епохи – шістдесятниками. У 1963 році Алла Горська, одна із засновниць знаменитого КТМ, запросила Михайла Юліановича читати для учасників Клубу лекції з історії України [21, с. 233]. КТМ було створено у 1960 році, ініціатором і президентом клубу був молодий режисер Лесь Танюк [2, с. 39].

Серед найбільш активних членів клубу особливо варто виділити Івана Світличного, Василя Симоненка, Василя Стуса, Миколу Вінграновського, Івана Гончара, Аллу Горську, Сергія Параджанова, Івана Миколайчука, Юрія Іллєнка, Леоніда Осіку, В'ячеслава Чорновола, Зиновію Франко, Ліну Костенко, Євгена Сверстюка, Івана Дзюбу, Леся Танюка, Івана Драча, Дмитра Павличка, Володимира Яворівського, Григорія Логвина, Олену Компан, Олену Апанович, Ярослава Дзиру, Леоніда Грабовського, Володимира Губу, Георгія Якутовича, Миколу Стороженка, Івана Марчука, Бориса Плаксія, Віктора Зарецького, Людмилу Семикіну, Галину Севрук та ін. [14, с. 12]. Л. Алексєєва зауважує, що «постійних відвідувачів було кілька сотень людей. Деякі засідання проводили у Жовтневому палаці, що вміщав більше тисячі людей, і він бував переповнений» [1, с. 17].

Одним з напрямів діяльності КТМ було читання його членами лекцій на українську історичну та загальнокультурну тематику. Серед лекторів вирізнявся М. Брайчевський. На думку Ю. Кухарчука, «лекції Михайла Юліановича Брайчевського великою мірою посприяли тому, що діяльність КТМ, який доти займався переважно організацією культурно-мистецьких заходів, почала все більше набирати тенденцій до відродження національної культури і національних традицій, до пропаганди національних цінностей» [13, с. 121]. Як згадували слухачі тих лекцій М. Брайчевського, під час його виступів зазвичай «не те, що сісти – голці ніде було впасти» [цит. за: 14, с. 13]. Михайло Юліанович одразу і дуже органічно «вписався» у ті мистецькі кола, полонивши аудиторію глибоким знанням минулого українського народу, широтою ерудиції в різних сферах науки та культури і тим, що не боявся говорити правду, давати об'єктивну оцінку історичним подіям, історичним особам.

Діяльність М. Брайчевського в КТМ не обмежувалася поширенням історичних знань. Він брав активну участь і в інших заходах. Зокрема, був співорганізатором мандрівки автобусами «шевченківськими» містами у травні 1964 р. Містами зустрічей шістдесятників стали майстерні художників, що працювали в національній манері (скульптор Іван Гончар, Алла Горська та ін.), музеї, приватні квартири тощо. І навіть після того, як компартійна влада припинила діяльність Клубу в 1964 році, М. Брайчевський продовжував ходити на засідання, які ще певний час проводилися вдома або в майстерні Алли Горської та її чоловіка, художника Віктора Зарецького.

КТМ не був єдиним місцем, де М. Брайчевський репрезентував своє оригінальне бачення української історії. Як член товариства «Знання» у першій половині 1960-х років він здійснював просвітницьку роботу серед міської інтелігенції. Так, у 1962 р. ним читалися лекції з історії України (зокрема, М. Брайчевський прочитав у Лаврі лекцію про князя Ю. Долгорукого) [9, арк. 13 зв.]. Більш детальних відомостей про лекційно-просвітницьку роботу М. Брайчевського у першій половині 1960-х років ми, за браком джерел, не маємо. Лише в його особовій справі, що зберігається у Інституті історії НАНУ, згадується факт читання лекцій серед трудових колективів київських підприємств, проте очевидно, що системності цей процес набув з другої половини 1960-х років.

Упродовж 1967 року він читав лекції у Спілці художників та на заводі «Точелектроприлад». У щоденнику вченого збереглися відомості про структуру його тодішніх лекцій. Будучи одним з провідних вчених України в ділянці її історії, М. Брайчевський побудував свій курс лекцій так, що хронологічно він охоплював період від появи людини на території України до середини XIII століття (занепад і зникнення з політичної карти Київської Русі). Більшість його лекцій була присвячена політичній історії Русі, проте у стандартному наборі тем із зазначеної проблематики, притаманному для історичної науки в СРСР, варто виділити кілька відхилень. Так, на нашу думку, у лекції «Про походження Київської Русі» [9, арк. 13 зв.] її автор безсумнівно презентував власну позицію, яка, нагадаємо, суперечила офіційному баченню. Важливо підкреслити, що одна з лекцій курсу була присвячена Галицько-Волинському князівству [8, арк. 9]. Зважаючи на те, що М. Брайчевський був прихильником історичної схеми М. Грушевського, а отже і його поглядів стосовно ролі Галицько-Волинської держави в українському історичному процесі, можна припускати про відповідне змістове наповнення згаданої лекції. У своєму лекційному курсі вчений багато уваги приділив культурі Давньоруської держави. На розгляд цієї проблеми він відвів 2 лекції: «Культура Київської Русі» [8, арк. 12] та «Слово о полку Ігоревім» [8, арк. 12].

З 1966 року прізвище М. Брайчевського стає відомим поза межами вузького кола фахівців – археологів та істориків, насамперед у дисидентському середовищі. Це сталося завдяки тому, що самвидав поповнився чи не найвідомішою історичною працею Михайла Юліановича – «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції». Саме так, поза авторським контролем, і почала поширюватися «Приєднання чи возз'єднання?». Її поява у самвидаві – класичний приклад

того, як офіційно стимулював розвиток інтелектуального «андеграунду» і плодив інакомислячих. Протягом 1965 – 1967 рр. в Інституті історії АН УРСР готувався до друку двотомник «Історія Української РСР» – перероблений варіант двотомника, написаного в кінці 1940-х – на початку 1950-х рр. і виданого у 1953 (I т.) – 1956 (II т.) роках. У книзі середини 1950-х рр. подавалося офіційне трактування Переяславського акту 1654 р. як «возз'єднання» України з Росією, яке утвердилося у ході відзначення 300-ліття цієї події. Термін «возз'єднання» не тільки не відповідав історичній дійсності, а й заперечував усі попередні схеми радянської офіційної історіографії, яка, як вказує Сергій Єскельчик, десь до 1950 року користувалася терміном «приєднання» [6, с. 166]. Міф Переяслава був ключовим з точки зору офіційної радянської історіографії, адже узаконював союз українського і російського народів. Однак, форма цього союзу і нерівний статус учасників викликав справедливі зауваження навіть у колах поміркованих інтелектуалів [20, с. 130]. На це й звернув увагу М. Брайчевський. Його підтримали Федір Лось, Анатолій Санцевич, Іван Гуржій та інші відомі українські радянські історики того часу. М. Брайчевському запропонували викласти свій погляд на проблему в «Українському історичному журналі», сподіваючись, що виникне суто академічна дискусія. Однак, влітку 1966 р. стаття почала розповсюджуватись у самвидаві, що стало приводом для заборони твору та репресій проти автора. Як влучно зауважив Г. Касьянов, ці події спричинили перетворення М. Брайчевського на «персону нон-грата» у академічному середовищі [10, с. 116]. До того ж М. Брайчевським всерйоз зацікавилися органи держбезпеки. Так, 4 листопада 1966 року голова КДБ УРСР Федір Никитченко доповів у ЦК КПУ про розповсюдження статті у самвидаві [18, с. 32; 19, с. 193]. За своїм викривальним змістом, рівнем осмислення злободенних питань національного минулого праця «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського стала в один ряд зі знаменитою книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Сучасні історики не дарма називають статтю М. Брайчевського одним з маніфестів дисидентського руху в Україні.

Того ж 1966 року М. Брайчевський став одним з ініціаторів вшанування 100-річного ювілею з дня народження М. Грушевського. За спогадами історика, 29 вересня 1966 року в Інституті історії АН УРСР проходив захист кандидатської дисертації археологом Б. Тимощуком, співробітником Чернігівського музею, на якому він виступав у ролі офіційного опонента. «Після захисту, як годиться, відбувся традиційний банкет, – пише М. Брайчевський, – і от, під час банкету я звернувся до присутніх: “Товариші! Сьогодні відзначається сторіччя Михайла Грушевського, найвидатнішого історика України, а може й світу. Давайте пройдемося до його пам'ятника і покладемо на нього квіти”. Моя пропозиція мала успіх – всі гаряче її підтримали і не гаючи часу рушили до Байкового кладовища [...] А було це пізнього вечора, можна сказати, поночі» [4, с. 320]. Слід сказати, що глибока пошана М. Брайчевського до напівзабороненого українського історика не була секретом для співробітників спеціальних органів. Зокрема, у меморандумі КДБ УРСР до ЦК КПУ про відгуки української інтелігенції стосовно опублікованої 30 вересня 1966 року в «Літературній Україні» статті Івана Бойка та Євгена Кирилюка «Михайло Грушевський» наводяться слова М. Брайчевського, де той вказує на величезні заслуги Михайла Грушевського перед українською культурою та наукою [7, с. 233 – 234]. З цього ж часу, згідно зі спогадами Ірини Мельник, за їхнім будинком постійно слідкували агенти КДБ [23, с. 10].

У 1968 рік у житті М. Брайчевського ознаменувався початком жорсткого пресингу щодо нього. Тоді його було звільнено з Інституту історії АН УРСР формально через те, що не пройшов чергової атестації, фактично – за активну громадську діяльність. Головне звинувачення, яке висувалося історичу, – підписання ним зверненого до вищого керівництва СРСР (Леоніда Брежнєва та Олексія Косигіна) т. зв. «Листа 139-ти», в якому висловлювалось занепокоєння інтелігенції республіки тенденціями відходу від курсу на десталінізацію, «порушення норм соціалістичної демократії» [24, с. 101]. Вченому закидали «серйозні ідейні зриви» та співчуття до «антирадянськи настроєних елементів» [7, с. 249]. До звинувачень, що висували М. Брайчевському, належав і факт публікації «Приєднання чи возз'єднання» у самвидаві. Вельми заідеологізованим був закид про наукове «оригінальнічання» та не підтримку вченим ряду принципових констант радянської історичної науки та наявність «власної думки щодо проблеми приєднання чи возз'єднання України та Росії» [7, с. 250].

Сам «лист 139-ти» був створений у рамках правозахисної кампанії під час «справи чотирьох» (суду над відомими дисидентами Олександром Гінзбургом, Юрієм Галанськовим, Олексієм Добровольським та Вірою Лашковою). Сам факт чергового кримінального переслідування за політичні переконання, численні процесуальні порушення в ході слідства і судового розгляду, суворість вироків,

винесених Галанськову та Гінзбургу (7 і 5 років таборів відповідно), виразний зв'язок цієї справи з попередньою судовою розправою над письменниками Андрієм Синявським і Юлієм Даніелем, – все це викликало хвилю протестів, масштаби якої не були перевершені протягом усього періоду існування в СРСР дисидентського опору. Петиційна кампанія на захист Гінзбурга і Галанського почалася ще до слухання справи в Московському міському суді. Було зібрано сотні підписів, серед яких – підписи багатьох відомих людей. Основну частину «підписантів» склали москвичі, однак, за Людмилою Алексєєвою, «Україна була єдиною з республік, що підтримала цю кампанію. Українці дали більше 18,8% від загального числа її учасників («Лист 139-ти») [1, с. 27]. Першим стояв підпис Сергія Параджанова – він не брав участі у складанні, але наполіг на тому, що має бути першим. Підписи організаторів Юрія Цехмістренка, Віктора Боднарчука, Ірини Заславської, Івана Світличного та Івана Дзюби стояли відповідно на 3, 5, 6, 9 та 11-му місцях. Прізвище М. Брайчевського було 71-им у цьому маніфесті українських інакодумців [11]. Як згадував сам Михайло Юліанович, він відмовився змінювати свою думку й фактично за це був вигнаний з Інституту історії АН УРСР [5, с. 218].

Після ряду перешкод М. Брайчевського було поновлено на роботі в 1970 році на посаду старшого наукового співробітника в Інституті археології АН УРСР, де було створено Київську постійно діючу археологічну експедицію. Однак у 1972 році його праця «Приєднання чи возз'єднання?» вийшла в «тамвидаві», що й спричинило друге його звільнення з Академії наук. Ця кампанія була очолена Андрієм Скабою, колишнім секретарем ЦК КПУ, відомим ненависником української культури. У 1968 році він був позбавлений посади секретаря ЦК КПУ з питань ідеології і призначений директором Інституту історії АН УРСР. Академік Федір Овчаренко, який заступив А. Скабу на посаді секретаря ЦК, дотримувався порівняно лояльної позиції, але після усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста і призначення на його місце Володимира Щербицького, змушений був піти у відставку, а його місце зайняв відомий українофоб Валентин Маланчук. Зусиллями нового керівництва ідеологічний терор набрав характеру погрому, діставши промовисту назву «маланчуківщина». Через впровадження такої політики чимало осіб (переважно з числа інтелігенції) було засуджено і заслано до концтаборів, або й знищено фізично (КДБ здійснював масштабну операцію «Блок», спрямовану проти українського національного руху). Велика кількість «незгодних» зазнали адміністративної розправи, втратили свої посади, а багато і засоби до існування. Декого помістили в психіатричні лікарні, а дехто опинився на вигнанні за кордоном. Такий розмах «великого погрому 1972 року» пояснюється тим, що окрім безпосередньо боротьби з інакомисленням, ідеологічні кампанії в СРСР виконували ще й «профілактичну» функцію знешкодження не лише «активних» інакомислячий, а й тих, хто їх підтримував.

Після «великого погрому» 1972–1973 рр., осяяного іменами Володимира Щербицького та Валентина Маланчука, в ході якого Михайла Юліановича було звільнено з Інституту археології АН УРСР [25, с. 36], його твори з бібліотек «перекочували» у спецфонди, прізвище вченого вилучалося з картотек наукових праць, встановлено жорстку заборону на друк його праць, а здані до друку тексти вилучались. Так було у випадку, коли М. Брайчевський разом із П. Толочком зніщували видання альманаху «Київська старовина» та почали друкувати там частину роботи Максима Берлінського про Київ з коментарями Михайла Юліановича, проте відразу після виходу першого номеру журналу з ініціативи ЦК Компартії України його закрили. На М. Брайчевського було заборонено посилатись, а з підготовлених вже до друку досліджень вилучались будь-які згадки, навіть критичні, про науковця. Пильність цензорів дійшла до того, що прізвище М. Брайчевського було зняте з титрів фільму «Захар Беркут», у процесі підготовки якого історик був консультантом [25, с. 37].

Протягом 1972 – 1978 рр. М. Брайчевський був усунутий від академічної науки в СРСР, заробляючи на життя працюючи кочегаром. У цей «вільний» від роботи час у основному займався вивченням пам'яток м. Києва, консулював молодих науковців [16, с. 6]. Проте влада переслідувала й безробітного М. Брайчевського. Як уже вище зазначалося, після написання «Приєднання чи возз'єднання» особою Михайла Юліановича зацікавилася КДБ. Навіть під час важкої хвороби, яка спіткала вченого у 1972 році та кількох вкрай складних операцій він перебував під «ковпаком» радянських спецслужб. Як вказує І. Сюдюков, в лікарняній палаті, де перебував М. Брайчевський, постійно перебував замаскований під «пацієнта» агент КДБ [22].

Окрім того, у 1974 р. Голова КДБ УРСР Віталій Федорчук у доповідній записці В. Щербицькому запропонував «довірити кільком історикам-спеціалістам вивчення та аналіз статті Брайчевського [«Приєднання чи возз'єднання?»], а потім за його участі провести її детальний розбір, розкривши

наукову неспроможність, тенденційність і націоналістичну сутність її основних положень». Так, врешті і сталося. 4 липня 1974 року в Інституті історії було проведено закрите обговорення статті М. Брайчевського «Приєднання і возз'єднання», на якому його колишні колеги, співробітники Інституту історії АН УРСР слухняно виконали владне замовлення. Михайлу Юліановичу закидали «ворожість», «антимарксистські погляди», «неісторичний підхід». Зокрема, Федір Лось звинуватив вченого у «наклепі на радянську науку та перекручуванні фактів» [12, с. 344]. Федір Шевченко закидав використання цитат з В. Леніна без урахування епохи їх написання, підтасовці у цитуванні його праць, а також критикував М. Брайчевського за «нефаховість» [12, с. 345]. Схожими були зауваження й інших «критиків»: Г. Симоненка, М. Котляра, П. Толочка, П. Калениченка, Г. Сергієнка, А. Шевелєва.

Однак це обговорення, по суті, закінчилося нічим, оскільки Михайло Юліанович відкинув, або спростував аргументи своїх колег-істориків. Немає необхідності аналізувати усі тези «Заключного слова» – відповіді М. Брайчевського на обговорення 4 липня 1974 року. Зауважимо лише, що усі критичні зауваги історик спростував й наголосив на своїй непричетності до публікації «Приєднання чи возз'єднання» за кордоном [3, с. 411].

Репресії режиму, його перехід від «напівтерпимості» до активних дій призвели до того, що дисидентство було загнане у глибоке підпілля. Відомих осіб, на кшталт Олександра Солженіцина, «скопом» висилали з країни; інших ув'язнювали в психіатричних «лікарнях»; деякого відправляли у виправно-трудова табори типу «Перм-43»; а багатьох просто звільняли з роботи, позбавляли житла або ж не давали їхнім дітям здобути вищу освіту. Цими акціями КДБ ефективно придушив дисидентський рух, наслідки «безглуздої» хрущовської відлиги нарешті вдалося ліквідувати. Потрапивши під маховик владних переслідувань, М. Брайчевський, все таки не припинив активної громадсько-політичної роботи, більше сконцентрувавшись на діяльності у «легальних» царинах, насамперед у сфері історико-архітектурної реконструкції та збереження пам'яток історії та культури України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. Москва, 2012. 384 с.
2. Білокінь С. Клуб творчої молоді «Сучасник» очима влади. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. Вип. 16. С. 39 – 60.
3. Брайчевський М. Заключне слово. *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ, 2003. С. 350 – 418.
4. Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського в день його століття. *Український історик*. 1996. Ч. 1 – 4. С. 319 – 321.
5. Брайчевський М. Як Президія Академії розправлялася з непокірним істориком. *Український історик*. 1997. Ч. 1–4. С. 217 – 221.
6. Скельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. Київ, 2008. 303 с.
7. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977): документи і матеріали / Упоряд. С. Рубльов. Київ, 2007. 464 с.
8. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського). Ф. 320. Оп. 1. Спр. 1028. 94 арк.
9. ІР НБУВ. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 990, 48 арк.
10. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. Київ, 1995. 224 с.
11. Киевское письмо 1968 г. // Аналітик. Київський центр політичних досліджень і конфліктології. URL: <http://www.analitik.org.ua/heap/letter/> (дата звернення: 29.11.2017).
12. Конспект закритого обговорення статті М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання» в Інституті історії АН УРСР влітку 1974 року. *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ, 2003. С. 344 – 350.
13. Кухарчук Ю. Михайло Брайчевський і українська незалежність // Михайло Брайчевський: вчений і особистість. Київ, 2002. С. 120 – 125.
14. Кухарчук Ю. Просвітник українського народу. М. Брайчевський. Твори. Київ, 2004. Т. 1. С. 5 – 36.
15. Малиа М. Советская трагедия. История социализма в России. 1917 – 1991. Москва, 2002. 584 с.
16. Просвітник українського народу: каталог книжкової виставки (до 90-ліття від дня народження М. Ю. Брайчевського) / Н. Джус, О. Підгасцька. Івано-Франківськ, 2014. 22 с.
17. Пыжиков А. Хрущевская «оттепель»: 1953 – 1964 годы. Москва, 2002. 568 с.
18. Рубльов О. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957 – 1988 рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 18 – 55.
19. Рубльов О. У пошуках правди історії: Інститут історії України НАН України: друге двадцятиріччя (1957 – 1977 рр.). *Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957 – 1977 рр.): Док. і мат.* Київ, 2007. С. 3 – 33.

-
20. Секо Я. Історичний дискурс українських шістдесятників. *Україна – Європа – Світ: міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця*. Тернопіль, 2010. Вип. 5. Ч. 1. С. 126 – 133.
21. Секо Я. Культурницькі об'єднання 1960-х рр. у контексті руху шістдесятників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2011. Вип. 1. С. 230 – 236.
22. Сюдюков І. Реставратор української нації. Михайло Брайчевський: історик, мислитель, державотворець. URL: <http://kyiv-pravosl.info/2013/06/20/restavrator-ukrajinskoji-natsiji-myhajlo-brajchevskij-istoryk-myslytel-derzhavotvorets/> (дата звернення: 14.11.2017).
23. Унгурян О. Обладавший феноменальной памятью историк Михаил Брайчевский писал научные труды без единого черновика. Факты. 29 октября. 2002. С. 10.
24. Яремчук В. Про феноменальність історичних поглядів Михайла Брайчевського. *Гілея*. Київ, 2011. Вип. 51. С. 95 – 103.
25. Яремчук В. Чому Михайло Брайчевський став істориком-нонконформістом. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2008. С. 33 – 37.